

THEODOR W. ADORNO

A FÉLMŰVELTSÉG ELMÉLETE*

A műveltség most már nyilvánvaló válsága nem pusztán a vele közvetlenül foglalkozni kénytelen pedagógiai szaktudomány tárgya, s nem birkózhat meg vele egy kötőjeles szociológia – nevezetesen a művelődés-szociológia – sem. Mindenütt, még az értelmiségi rétegben is észlelhetők a műveltség hanyatlásának jelei, ami nem merül ki a nevelési rendszer és a nevelési módszerek immáron nemzedékek óta felpanaszolt hiányosságai-ban. Az elszigetelt pedagógiai reformok, legyenek mégoly megkerülhetetlenek, önmaguk-ban nem segítenek. Sőt még el is mélyíthetik a válságot, ha leszállítják a növendékekkel szemben támasztott szellemi igények szintjét, s gyanútlan nemtörődőséggel viseltetnek a pedagógián kívüli valóságnak a növendékek feletti hatalma iránt. Nem tárhatják fel e folyamatok erejét a műveltséget befolyásoló és korlátozó szociális tényezőkről, jelenlegi szerepükről és a társadalomhoz fűződő viszonyuk számtalan aspektusáról születő elszigetelt reflexiók és vizsgálódások sem. Ugyanis adottnak veszik a műveltség kategóriáját, valamint a mindenkor társadalmi egészben ható, rendszerimmanens részmozzanatokot; megmaradnak olyan összefüggések keretei között, amelyek maguk is feltárára várnak. A társadalmi mozgástörvényekből, sőt a műveltség fogalmából kellene levezetni azt is, ami a műveltségből lett, és ami most – távolról sem csupán Németországban – egyfajta negatív objektív szellemként leülepedik. A műveltségből társadalmiasított félműveltség, mindenre kiterjedő elidegenedett szellem lett. Ám kialakulását és értelmét tekintve a félműveltség nem megelőzi, hanem követi a műveltséget. Mindent a társadalmiasulás hálójába fog, nincs többé megformálatlan természet, miközben a nyers természet, az ősi valótlan szívósan tovább él és bővíve újratermelődik. A félműveltség – mint az önrendelkezésétől megfosztott tudat foglalata – görcsösen kapaszkodik a jóváhagyott kulturális elemekbe, csak hogy a félműveltség bűvkörében azok is barbarizálódnak. Ezt nem lehet csak a legutóbbi fejleményekből kiindulva magyarázni, mint ahogy egészen biztosan nem lehet a tömeg-társadalom jelszavával sem, amely egyáltalán nem magyaráz meg semmit, hanem csupán rámutat arra a vakfoltra, ahonnan a megismerésnek ki kellene indulnia. Éppen azért van szükség átfogóbb elméletre, mert a félműveltség minden felvilágosító munka és széles körű tájékoztatás ellenére – illetve segítségével – a jelenkori tudat uralkodó formájává vált.

Az átfogó elmélet nem tekintheti szentnek és sérthetetlennek a kultúra eszméjét, mint ahogyan az a félműveltségben megszokott. Végére is a műveltség nem más, mint a kultúra

* „Theorie der Habbildung”, in: *Gesammelte Schriften* 8. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1972, 93–121. o. – Novák Zsolt fordítása.

szubjektív elsajátítása. A kultúra azonban kettős jellegű. Visszaül a társadalomra, s ugyanakkor közvetít is a társadalom és a félműveltség között. A német nyelvhasználatban csak a gyakorlattal egyre élesebben ellentétbe állított szellemi kultúra számít kultúrának. Ez azt tükrözi, hogy nem, vagy csak megkésve ment végbe a polgárság teljes emancipációja, akkor, amikor a polgári társadalom már nem azonosíthatta magát az emberiség egészével. Kudarcba fulladtak azok a forradalmi mozgalmak, amelyek a nyugati országokban a kultúra fogalmát szabadságjogként akarták valóra váltani. Magukra maradtak e mozgalmak eszméi, az eszmék és a megvalósításuk közti összefüggés pedig nem egyszerűen elhomályosult, de tabuvá lett. A kultúra önmagának elegendővé, végül pedig – a filozófia kilúgozott nyelvén – „értékké” vált. A nagyszabású spekulatív metafizika és a vele egészen szorosan összenőtt, nagy zenei alkotások létrejötte persze ennek az autarkriának köszönhető. Az ilyenformán átszellemített kultúra viszont egyben virtuálisan igazolja önnön tehetetlenségét, amikor vakon fennálló és ható viszonyoknak szolgáltatja ki az ember valóságos életét. Ám ez a kultúrát is érinti. Max Frisch megjegyzése, hogy olyanok is zavartalanul elkötelezték magukat a nemzetiszocializmus gyilkos gyakorlata mellett, akik időnként szenvedélyesen és hozzáértéssel részesedtek az úgynevezett kulturális javakban, nemcsak az egyre előrehaladottabb tudathasadásról szól, hanem objektíve rácsfol ezeknek a kulturális javaknak a tartalmára is – humanitásukra és mindarra, amit ez jelent –, amennyiben nem többek pusztán kulturális javaknál. Értelmük nem választható el attól, hogyan működnek az emberi dolgok. Ha a műveltség mindentől eltekint, önmagát tételezi és abszolutizálja, akkor már csak félműveltség. Példaként Wilhelm Dilthey írásait említhetjük: Dilthey mindenki másnál többet tett azért, hogy az öncélnak tekintett és a német középosztály választékos ízléséhez igazított szellemi kultúra fogalmát rábízta a tanárookra. Leghíresebb könyvében olyan mondatokat találunk, mint például ezt Hölderlinről: „Volt-e még költő, kinek élete ilyen leheletfinom anyagból, mintegy holdsugarakból szövődött, mint az övé? S mint az élete, olyan volt a költészete is!”¹ Ezeket a mondatokat – noha tudós szerző írta le őket – már nem lehet megkülönböztetni az Emil Ludwig stílusában fogant kultúrripari termékektől.

Ahol viszont a valóságos élet alakításaként fogták föl a kultúrát, ott a kultúra egyoldalúan az alkalmazkodás mozzanatát hangsúlyozta, arra intve az embereket, hogy egymáshoz csiszolódjanak. Erre szükség is volt, hogy megerősödhessek a társadalmassulás továbbra is kétséges összefüggése, és gátat vethessen a káoszhoz vezető kitérés kísérleteknek, amelyek szemmel láthatóan éppen ott fordulnak elő visszatérő rendszerességgel, ahol meghonosodott az autonóm szellemi kultúra hagyománya. Fénykorában a művelődés filozófiai eszméje a természetes létezés megőrző alakítást jelentett. Egyaránt akarta egymáshoz alkalmazkodóvá tenni, s ezáltal megzabolázni az állatias ösztönöktől hajtott embereket, és – szembezállva az ember teremtette, esendő rend szorításával – megmenteni a természetességet. Schiller, a kantianusok és a Kant-kritikusok filozófiája fejezte ki a legtömörebben e két mozzanat feszültségét, míg Hegelnél – a külsővé tételnek nevezett művelődés elméletében – és a kései Goethénél az alkalmazkodás kívánalma diadalmaskodott a humanizmuson belül. Ha a két mozzanat között már nincs feszültség, akkor mindenütt az alkalmazkodás kerekedik felül, mely az adottságokról vesz magának mértéket. Az alkalmazkodás tiltja, hogy az ember egyénileg úgy döntsön, túllép az adottságokon,

¹ Dilthey, W., *Das Erlebnis und die Dichtung*. Leipzig–Berlin, 1919, 441. o.

a pozitíve meglévőn. Az alkalmazkodás kényszere örökre megőrzi az emberekben azt a formátlanságot, amelynek formát adni vélt: az agressziót. Freud felismerése szerint ez az alapja rossz közérzetünknek a kultúrában. A teljesen alkalmazkodott társadalom nem más, mint amire fogalmának szellemtörténete emlékeztet: darwini értelemben vett pusztá természettörténet. Amit jutalmaz: *survival of the fittest*. – Ha szilárdan rögzített kategóriák ká merevedik az az erőter, amelyet egykor műveltségnek neveztek, akkor – legyen szó szellemről vagy természetről, szuverenitásról vagy alkalmazkodásról – minden egyes elszigetelt kategória ellentmondásba kerül önnön jelentésével, ideológiává lesz, és az elkorcsosulást, a művelődés hanyatlását segíti elő.

A kultúra kettős jellege – s e kettősség mintha csak szerencsés pillanatokban kerülhetne egyensúlyba – abból a kibékítetlen társadalmi antagonizmusból fakad, amelyet a kultúra orvosolni szeretne, ám amelyet pusztá kultúraként nem orvosolhat. A szellem kulturális hiposztázálásával a reflexió a testi és szellemi munka társadalmilag előírt elválasztását dicsőíti. A régi jogtalanságot az uralkodó elv objektív felsőbbrendűségével igazolja, miközben persze ismét csak az alávetettektől való elszakadás teremt lehetőséget rá, hogy vége szakadjon az uralmi viszonyok makacs ismétlődésének. Az alkalmazkodás viszont a fokozódó uralom közvetlen sémája. A szubjektum csak a természethez hasonulás, a létezővel szembeni önkorlátozás révén lehetett úrrá a létezőn. Ez az uralom folytatódott a társadalomban az emberi ösztön, végül pedig a társadalmi életfolyamat egésze fölött gyakorolt uralomként. Csakhogyan azon az áron, hogy a természet éppen megzabolázottsága folytán mindig újra diadalmaskodik megzabolázója fölött, aki nem hiába próbál – kezdetben mágiával, végül szigorú tudományos objektivitással – hasonulni hozzá. Abban a folyamatban, amelynek során az ember a természethez idomul, és – saját fennmaradása végett – kiiktatja önnön szubjektivitását, éppen az ellenkezője érvényesül annak, aminek e folyamatot vélik: egy nem emberi, merőben természeti viszony. E folyamat bűnösen összefonódott mozzanatai szükségképp szembefordulnak egymással. A természet fölötti uralom előrehaladtával a szellem elavul, s megéri azt a szégyent, hogy mágiának bélyegzik – mint egykor ő a természeti hiedelmeket –, és azt vetik a szemére, hogy nem a tények ereje vezet, hanem szubjektív illúziókat csempész a helyükbe. Saját lényege, az igazság objektivitása valótlanúságba fordul át. A már létező, vakon fennmaradó társadalomhoz való alkalmazkodás viszont nem léphet túl e társadalmon. A viszonyok alakítása beleütközik a hatalom által vont korlátokba; a hatalom mint a megbékélést akadályozó elv még a viszonyok emberhez méltó rendezésére irányuló akaratban is megőrződik. Mindez visszatartja és felduzzasztja az alkalmazkodást, amely ugyanúgy fétissé lesz, mint a szellem: az univerzálisan megszervezett eszközöknek minden ésszerű céllal szembeni elsőbbségévé, a gondolat nélküli álracionalitás gördülékenységévé. Az alkalmazkodás üvegházat épít, amelyet szabadságnak vél, és a hamis tudat összeolvad a szellem éppily hamis, felfuvalkodott öntudatával.

Ez a dinamika egyben a műveltség dinamikája is. A műveltség nem valami konstans; nemcsak tartalma és intézményei mások és mások a különböző korszakokban, eszméje sem vihető át tetszőlegesen egyikből a másikba. Eszméje a polgársággal együtt emancipálódott. A feudális társadalmi karakterek – a *gentilhomme* és a *gentleman*, de mindenekelőtt a régi teológiai erudíció – elszakadtak hagyományos létezésük alapjától és sajátos meghatározottságaitól, önállósultak az életösszefüggésekkel szemben, amelyekbe korábban beágyazódtak. Reflektáltan és tudatosítottan e karaktereket most már általánosan az emberre vonatkoztatták. Megvalósításuk az elgondolás szerint a szabad és egyenlő

emberek polgári társadalmának megfelelője lett volna. E megvalósítás viszont feladta a célokat és megtagadta valóságos funkcióját, amit jól mutat a cél nélküli célszerűség radikális követelménye Kant esztétikájában. Eredendő fogalma szerint a műveltség annak az öntudatában megalapozott, szabad individuumnak a tisztán saját szelleme, aki a társadalomban is tevékeny, és aki ösztöneit szublimálja. Kimondatlanul is ezt tekintették az autonóm társadalom előfeltételének: minél felvilágosultabbak az egyének, annál felvilágosultabb az egész. Azonban ellentmondásos módon a műveltségnek egy rajta kívül eső gyakorlatra való vonatkozása méltatlannak, valami heteronóm dologhoz való lealacsonyodásnak tűnt, mintha ettől az előnyszerzés eszközévé válna a kibékítetlen *bellum omnium contra omnes* viszonyai között. Kétségtelen, hogy a műveltség eszméje szükségképp feltételezi az emberiség rangokat és kedvezményezést nem ismerő állapotának eszméjét is, és így önmaga ellen vétkezik, ha ebből bármit is feladva belebonyolódik a társadalmilag hasznos munkaként elismert, partikuláris célokra irányuló gyakorlatba. De nem kisebb a bűne akkor sem, ha megőrzött tisztaságából ideológiát teremt. A műveltség eszméjébe belejátszó célszerű mozzanatok ezen eszme értelmében legfeljebb arra valók, hogy az egyéneket képessé tegyék arra, hogy egy ésszerű társadalomban ésszerű, egy szabad társadalomban szabad embernek bizonyuljanak. Ez pedig – a liberális modell szerint – akkor sikerülhet a leginkább, ha külön-külön mindenki művelt. Minél inkább megghiúsítják a társadalmi viszonyok, kivált a gazdasági különbségek ennek az ígéretnek a beváltását, annál megvetendőbbnek tűnik a műveltség valamilyen célra vonatkozásának a gondolata. Nem szabad érinteni azt a fájó pontot, hogy a műveltség egymagában nem garantál ésszerű társadalmat. Marad a konok ragaszkodás ahhoz a kezdettől fogva csalóka reményhez, hogy a műveltség megadhatja az embereknek azt, amit a valóság megtagad tőlük. A műveltségről, az eszközök és a makacs és fukar hasznosság parancsaitól való megszabadulásról szőtt álomból így lesz annak a világnak a hamis apológiája, amely ezen parancsok szerint van berendezve. A kultúra kérdésessége jut érvényre a kultúrát abszolútként tételező műveltségeszmeben.

A műveltség haladása, amit a feudalizmussal szembe forduló fiatal polgárság a maga művének tartott, egyáltalán nem volt olyan egyenes vonalú, mint egykor remélték. Amikor a polgárság – a 17. századi Angliában és a 18. századi Franciaországban – magához ragadta a politikai hatalmat, gazdaságilag, de minden bizonnyal tudatát tekintve is fejlettebb volt a feudális uralkodó rétegeknél. A felemelkedő osztályt az utóbb műveltségnek mondott kvalitások tették alkalmassá gazdasági és igazgatási feladatai ellátására. A műveltség nemcsak a polgárság emancipációjának jele, nemcsak a polgárságnak az alacsonyabb rendű emberekkel, a parasztokkal szembeni kiváltsága volt. Műveltség híján a polgár aligha tudott volna vállalkozóként, ügynökként, hivatalnokként vagy bármely egyéb szerepben boldogulni. Másként állt a helyzet azzal az új osztállyal, amelyet a még alig konszolidálódott polgári társadalom hozott létre. Amikor a szocialista elméletek megpróbálták öntudatára ébreszteni a proletariátust, akkor az szubjektíve cseppet sem volt haladottabb a polgárságnál; nem véletlen, hogy a szocialisták nem az osztály szellemi állapotából, hanem objektív gazdasági helyzetéből következtettek a proletariátus történelmi kulcsszerepére. A formálisan egyenlők társadalmában is a birtokosoké volt a műveltség monopóliuma; az elembertelenítő kapitalista termelési folyamat a munkásokat megfosztotta a művelődés valamennyi előfeltételétől, mindenekelőtt a szabadidőtől. A segítő szándékú pedagógiai kísérletek önnön karikatúrájukba fordultak. Az úgynevezett népművelésnek – időközben eléggé kifinomodott a hallásunk ahhoz, hogy kerüljük e kifejezést

– mindig az a tévhit volt a baja, hogy pusztá művelődéssel visszavonható a proletariátus társadalmi kényszer diktálta kizáratása a műveltségéből.

Műveltség és társadalom ellentmondása azonban nem egyszerűen a régi fajtájú, a paraszti műveletlenséget eredményezi. Manapság a vidék a félműveltség melegágya. Hirtelen összeomlott – nem utolsósorban a tömegmédiának, a rádióknak és a televízióknak köszönhetően – a polgárit megelőző, lényegében a hagyományos valláshoz tapadó képzeletvilág. Kiszorítja a kultúripar szelleme, miközben a voltaképpeni polgári műveltségfogalom a prioriját jelentő autonómiának ideje sem volt rá, hogy kiformalódjék. A tudat az egyik heteronómiából közvetlenül átlép a másikba; a Biblia tekintélyét felváltja a sportpályáé, a televízióé és az „igaz történeteké”. S ez az autoritás a szóról szóra való hűségnek és a tényszerűségnek a produktív képzelőerőn belüli igényére támaszkodik.² Igazából még ma sem látjuk ennek fenyegető mivoltát, noha már a hitleri birodalomban drasztikusan bebizonyosodott, hogy nemcsak holmi műveltség-szociológiai problémát jelent. A társadalmilag reflektált kulturális politikának egyik sürgető feladata, hogy szembenézzen vele, bár – tekintettel a félműveltségre – aligha a központi feladata. A félműveltség eleinte a polgárság bélyegét viseli, akárcsak a művelődés eszméje. Fiziognómiája a *lower middle class*. A műveltség nem egyszerűen kiveszett belőle, mert azt a félműveltség továbbra is magával vonszolja, mert ez még azoknak is érdeke, akik nem részesednek a műveltség kiváltságából. A hagyományos kritériumok szerint műveletlennek számítók rádió- vagy autószerelőnek, ahhoz, hogy szakmáját gyakorolhassa, szüksége van némely ismeretre és készségre, amelyre mindenféle matematikai és természettudományos tudás híján nem tehet szert. Egyébként ez a tudás – mint már Thorstein Veblen is észrevette – közelebb áll az úgynevezett alsó osztályhoz, mint amennyire ezt a tudósi gőg beismerni hajlandó.

A polgári tudat fenomenológiája önmagában nem elégséges az új állapot magyarázatához. A polgári társadalom önképének ellentmondva, a proletariátus társadalmilag területen kívüli az érett kapitalizmus kezdetén: a termelési viszonyok objektuma, s csak termelőként szubjektum. Az első proletárok javaiktól megfosztott kispolgárok, kézművesek és parasztok voltak, akik mindenképp kívül álltak a polgári művelődés körén. A nyomorúságos életfeltételek, az aránytalanul hosszú munkaidő és a nyomorúságos bér továbbra is kirekesztette őket azokban az évtizedekben, amelyeket *A tőke* és *A munkásosztály helyzete Angliában* tárgyal. De miközben a viszonyok gazdasági alapja, gazdasági hatalom és gazdasági kiszolgáltatottság antagonizmusa, s ezzel a művelődés objektíve megvont korlátai döntően nem változtak, az annál alaposabban átalakult ideológia még azok előtt is elleplezi a megosztottságot, akiknek a terheket viselniük kell. Az elmúlt száz év folyamán rájuk is kiterjedt a rendszer hálójára. A szociológia ezt nevezi integrációnak. Szubjektíve, a tudat szintjén – mint Amerikában már régóta – egyre jobban elmosódnak a társadalmi határok. A tömegekre számtalan csatornán át zuhognak a műveltségi javak, s ezek a semlegesített, megkövesedett javak segítenek kordában tartani azokat, akiknek semmi sem túl drága. Ami úgy sikerülhet, hogy a piaci mechanizmus közvetítésével a műveltség tartalmait azoknak a tudatához igazítják, akik ki voltak zárva a művelődés kiváltságából, s akiknek megváltoztatása valóban művelődés lehetne. A folyamat nem *mala fide* elren-

² Lásd: Grüneisen, K-G., „Landbevölkerung im Kraftfeld der Stadt”, in: *Gemeindestudie des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschung*. Darmstadt, 1952.

dezés következménye; objektív tényezők determinálják. A társadalmi struktúra és annak dinamikája ugyanis megakadályozza, hogy a kulturális javak elevenek legyenek, hogy a neofiták úgy sajátíthassák el őket, ahogyan az fogalmukból következne. Az még a legártalmatlanabb mozzanat, hogy azok a milliók, akik korábban mit sem tudtak a javakról, amelyek most elárasztják őket, nemigen készültek fel erre, még pszichológiailag sem. Maguk az anyagi termelési feltételek nem tűrik meg igazán az olyan típusú tapasztalatot, amelyre a most gátló nélkül közölt hagyományos műveltségi tartalmak egykor ráhangolódtak. Ez viszont – minden támogatás ellenére – eleven középpontjában kezdi ki a műveltséget. Sok helyütt már csak haszontalan körülményeskedésként és hiú makacskodásként akadályozza az előrejutást: aki még tudja, mi egy költemény, az reklámszövegíróként aligha talál jól fizető állást. Társadalmi hatalom és társadalmi tehetetlenség szakadatlanul mélyülő különbsége a tehetetlenségtől – sőt egyre inkább a hatalmasoktól is – megtagadja annak az autonómiának a valóságos előfeltételeit, amelyet a műveltség fogalma ideologikusan konzervál. Éppen ennél fogva közelednek tudatukban egymáshoz az osztályok, bár a legújabb kutatási eredmények szerint annyira mégsem, mint ahogyan még néhány éve hitték. Nivellált középosztályi társadalomról amúgy is csak szociálpszichológiai értelemben, legfeljebb a személyi fluktuációt tekintve lehet szó, de nem objektív, strukturális értelemben. De szubjektíve is megvan mind a kettő: egyfelől az integráció leple – főképp a fogyasztás kategóriáiban –, másfelől viszont a továbbra is létező dichotómia mindenütt, ahol a szubjektumok kemény érdekellentétekbe ütköznek. Ilyenkor az *underlying population* a „realista”, míg a többiek az eszmények szószólóinak érzik magukat.³ Lévéen ideológia, az integráció még ideológiaként is törekeny.

Mindez bizonyosan túlló a célon. De az elméleti koncepcióknak az a sajátossága, hogy nem egyszerűen lefedik a kutatási eredményeket, hanem velük szemben kiteszik magukat a tévedés veszélyének, túlságosan előreszaladnak, avagy – a társadalomkutatás nyelvén szólva – hamis általánosításokra hajlanak. Éppen emiatt vált szükségessé – eltekintve az igazgatási és kereskedelmi igényektől – az empirikus szociológiai módszerek kifejlesztése. A spekuláció túlzott merészsége nélkül, az elméletnek az igazságot elveto mozzanata nélkül viszont lehetetlen az elméletalkotás. Máskülönben az elmélet csupán a tények rövidített változata volna, amelyeket ilyenformán fel sem fogna és tulajdonképpen meghagyna tudomány előtti állapotukban. Bizonyára felsorakoztathatók helytálló empirikus ténymegállapítások mind a műveltség elhalásának, mind a félműveltség társadalmasodásának és a tömegekre való áttérjedésének tételével szemben. Még ma is a középszintű alkalmazotti réteg képviseli a félműveltség modelljét, míg a tulajdonképpen alsóbb rétegekben éppúgy nem bizonyítható egyértelműen a félműveltség mechanizmusainak megléte, mint ahogy általában a tudati nivellálódás sem. Az itt és most fennálló állapotra nézve a félműveltség egyetemességéről megfogalmazott állítás differenciálatlan és túlzó. Csakhogy egyáltalán nem az a célja, hogy kivétel nélkül minden embert és minden réteget a félműveltség fogalmába soroljon, hanem hogy megkonstruáljon egy tendenciát, felvázolja annak a szellemnek a fiziognómiáját, amely akkor is meghatározza a korszak jellegét, ha mégoly erőteljes mennyiségi és minőségi határok közé szorul érvényesülésének területe. Lehet, hogy számtalan munkást, alsó szintű alkalmazottat és egyéb csoportokat – nem

³ Lásd: *Zum politischen Bewußtsein ausgewählter Gruppen der deutschen Bevölkerung*. Kézirat, Frankfurt/Main: Institut für Sozialforschung, 1957.

utolsósorban a még mindig eleven, bár gyengülő osztálytudatnak köszönhetően – még nem a félműveltség kategóriái jellemeznek. Csakhogy e kategóriák a termelés oldalán olyannyira túlsúlyba kerültek, megszilárdulásuk olyannyira egybecseng a mérvadó érdekekkel, s olyannyira rányomják bélyegüket a kulturális jelenségek mindenütt meglévő formáira, hogy akkor is reprezentatívnak tekintendők, ha ez statisztikailag nem igazolható. Ha a társadalmasodott félműveltségnek nincs más antitézise, csak a kritikára szoruló hagyományos műveltségfogalom, akkor ez azon helyzet ínségességét fejezi ki, amely – miután eljártszotta a maga lehetőségét – csak ezzel a kétes kritériummal rendelkezik. Nem kívánjuk sem a múlt visszaállítását, sem a múltra vonatkozó kritika gyengítését. Semmi olyasmi nem történik ma az objektív szellemmel, ami ne rejlett volna már benne még a legliberálisabb időkben is, vagy ami ne régi adósság behajtása volna. De ami ma zajlik a műveltség terén, az semmiből sem olvasható ki oly világosan, mint mégoly ideologikus régebbi formájából. A megkövesedett viszonyok ugyanis potenciálisan elvágják a szellemtől mindazt, amiben túllépne a szokványos műveltségen. Az új rossz mértéke egyedül a régebbi rossz, amely mint elvetett és eltűnőben lévő – a megdöbbentő újabb formákhoz képest – békülékenyebb színben mutatkozik. Csak emiatt, s nem a *laudatio temporis acti* kedvéért hivatkozunk a hagyományos műveltségre.

A félműveltség légkörében a műveltség áruként eldologiasodott tárgyi tartalmai csak úgy maradhatnak fenn, ha elsikkad igazságtartalmuk és az eleven szubjektumokhoz fűződő eleven kapcsolatuk. Ez nagyjából a félműveltség definíciója is lehetne. Ha ez a megjelölés ma ugyanolyan avultan és arrogánsan cseng, mint a népművelés szava, úgy nem azért, mert maga a jelenség megszűnt volna, hanem azért, mert ellenfogalma nem él már, vagyis magának a műveltségnek a fogalma, amelyről e jelenség leolvasható volna. Már csak azok az egyének részesednek benne – szerencsésükre vagy szerencsétlenségükre –, akik valamilyen oknál fogva nem merültek egészen el az olvasztótégelyben, vagy pedig a magukat előszeretettel elitnek nevező, szakmájuknál fogva művelt csoportokhoz tartoznak. A szó legátfogóbb értelmében vett kultúrpar – mindaz, amit a zsargon jóváhagyólag tömegmédiának nevez – kiaknázza s ezzel tartósítja ezt az állapotot: bevallottan azoknak a kultúrája, akiket a kultúra kiteszített, integráció azoknak, akik továbbra sem integráltak. Az ő szellemük a félműveltség, a sikertelen azonosulás szelleme. Az idegen szavakat összekeverő felkapaszkodottakat kifigurázó, durva viccek azért élnek szívósan tovább, mert e mechanizmust kifejezésre juttatva minden rajtuk nevetőt megerősítenek abban a hitében, hogy neki bezzeg sikerült az azonosulás. Pedig annak kudarcra éppoly elkerülhetetlen, mint a megkísérlése. Az egykor végbement felvilágosodás, az emberekben – mégoly tudattalanul is – élő gondolat, hogy mint szabad, önmagukkal rendelkező egyének nem szorulnak rá, hogy kioktassák őket, arra készíti őket a kapitalizálódott országokban, hogy legalább úgy viselkedjenek, mintha valóban így volna. Ezt pedig csak annak a szellemnek a jegyében látják megvalósíthatónak, amellyel találkozhatnak – az viszont az objektíve szétesett műveltség szelleme. A félműveltség totalitárius formáját nem lehet csak a társadalmi és pszichológiai adottságokkal magyarázni, mert valami jobbnak a lehetősége is hozzátartozik: az, hogy a polgári társadalom egykor olyan tudati szintet tételezett, amely az egyének saját életének valóságos autonómiáját ígérte. Csakhogy ezt a polgári társadalom berendezkedése megtagadja, és pusztá ideológiává fokozza le. De kudarcba fullad az azonosulás azért is, mert az egyén semmiféle olyan formát vagy struktúrát nem meríthet a – csere elvének egyeduralma folytán gyakorlatilag minőségeitől megfosztott – társadalomból, amellyel felvérteződhetne és azonosulhatna, amelyhez kapcsolódva alakíthatná,

kiművelhetné magát; s mindeközben oly aránytalanná terebélyesedett az egész hatalma az egyén fölött, hogy az egyén is annak reprodukálására kényszerül, ami már elvesztette a formáját. Odaveszett, aminek egykori alakja még megengedte, hogy a szubjektumok hozzá kapcsolódva öltsenek – bármennyire is problematikus – alakot; ők maguk viszont olyannyira nem szabadok, hogy együttélésük a maga erejéből végképp nem képes valóságosként kibontakozni. Jól kifejeződik mindez az eszménykép végzetes szavában, amelybe már eleve beleíródott elérésének a lehetetlensége. A szenvedést jelzi annak a társadalmi és szellemi kozmosznak, annak a helyes és az egyénekké megbékült egésznek a hiányától, amely – hegeli szóhasználattal – „szubsztanciálisan”, minden kényszer nélkül és vitathatatlanul kötelező az egyénre nézve. A szó egyúttal jelzi azt a mohó vágyat is, hogy önkényesen megteremtsék ezt a szubsztanciálitást – mint már Nietzsche is a maga új köztábláit –, s a nyelvérzék már túlságosan eltompult ahhoz, hogy ráébresszen: az eszményképek utáni vágyakozás olyan erőszakos aktusba torkollik, amely hazuggá teszi azt a szubsztanciálitást, amelyre ácsingózik. A fasizmusnak ez a vonása túlélte a fasizmust, de magának a műveltségnek az eszméjéből fakad, amely lényegét tekintve antinomikus: autonómiát és szabadságot előfeltételez, ugyanakkor mind a mai napig egy bizonyos értelemben heteronóm, és ezért esendő rend struktúráira utal, amelyek az egyes egyén számára már adottak, aki csak hozzájuk kapcsolódva művelheti magát. Ezért aztán a művelődés, amint létrejött, tulajdonképpen már nem művelődés. Eredete teleologikusan tételezi a felbomlását is.

A manapság valóságosan ható eszményképek olyan ideologikus képzethalmazok, amelyek a szubjektumon belül a szubjektumok és a valóság közé ékelődve megsűrrik a valóságot. Miután erőteljes érzelmi töltetűk van, a *ratio* nem tudja őket minden további nélkül eltávolítani. A félműveltség fogja össze őket. A műveletlenség mint merő naivitás, mint pusztán nemtudás még lehetőséget adott a tárgyakkhoz való közvetlen viszonyra, és kritikus tudattá is fokozódhatott szkeptikus, szellemes és ironikus hajlamainál fogva, amely tulajdonságok a még nem teljesen domesztikált világban honosak. A félműveltségnek ez már sehogysem megy. A műveltség társadalmi feltételei között – mint Max Weber és Sombart kifejti – a hagyomány lényegében a polgárságot megelőző korhoz tartozik, s a polgári racionalitással lényegileg összegegyeztetetlen. A világnak a varázstól való megfosztása viszont a hagyomány elvesztésével jár s egy képek nélküli állapotba torkollik, az önmagát pusztán eszközzé átalakító szellem elsivárosodásába, ami eleve összegegyeztetetlen a műveltséggel. Semmi sem kényszeríti többé a szellemet arra, hogy testestől-lelkestől eszmékkal érintkezzék. Egykor jól-rosszul – inkább rosszul – a tekintély közvetített a hagyomány és a szubjektumok között. Freud szerint az autonómia, az Én princípiuma az atya alakjával való azonosulásból nő ki, hogy azután az ebből nyert kategóriákkal fordulhasson szembe a családi viszony irracionalitásával. Ugyanígy bontakozott ki társadalmi szinten a művelődés. Az emberileg kétségtelenül szükséges iskolareformok felszámolták az elavult tekintélyt, de ezzel tovább gyengítették minden szellemi amúgy is lanyhuló elsajátítását és bensővé tételét, ami nélkül viszont nincs szabadság. Kényszer híján azóta is csak sorvadozik a szabadság – a kényszer ellenpárja –, mégsem tanácsos kényszert alkalmazni a szabadság érdekében. Melyik egykori gimnazista nem szenvedett olykor a kívülről megtanulandó Schiller-versektől és Horatius-ódáktól; kinek nem mentek az idegeire az ezeket emlékezetből kéretlenül és megállíthatatlanul elszavaló idősebb rokonok? Ma már aligha lehet bárkinek is memoritert feladni; még akibe a legkevesebb szellem szorult, az is a magolás szellemtelenségére, mechanikus voltára hivatkozna. Csakhogy

ennek során a szellem tápláléka fogyatkozik meg, amihez kapcsolódva művelhetné magát. Meglehetően a szellemben vetett hit lényeg nélkülivé szekularizálta a teológiai Szellemet, ám ha azt a mai, úgynevezett fiatal nemzedék megvetően elutasítja, csak megfizet neki azért, amit az az idők során elkövetett. S bár csak ideológia, ott, ahol hiányzik, egy baljósabb ideológia rajzolódik ki. Az a társadalmi karakter, amelyet a német – igencsak rossz hírű szóval – a szellem emberének mond, kihalófélben van. Az örökébe lépő vélt realizmus azonban nem kerül közelebb a dolgokhoz, csupán készségesen – *without toil and trouble* – berendezzi komfortos szellemi életét, és lenyeli mindazt, amit belé tömnek. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy mivel alig van már olyan fiú, aki arról álmodozna, hogy nagy költő vagy zeneszerző lesz, a felnőttek között sincsenek nagy gazdaságtéoretikusok, s végül valószínűleg már igazi politikai spontaneitás sem lesz. A műveltségnek védelemre volt szüksége az erőszakosan tolatkodó külvilággal szemben, az egyedi szubjektum megkímélésére, sőt talán a társadalmasság hézagosságára is. „Az éter nyelvét értettem, az emberekét soha” – írta Hölderlin. Ha egy ifjú ma, százötven évvel később így gondolkodna, kinevetnék, vagy autizmusa miatt a jó szándékú pszichiátria gondjára bíznák. A műveltség menthetetlen, ha már nem érznek különbséget az éter nyelve – egy igaz nyelv eszméje, magának a nyelvnek az eszméje – és a kommunikáció gyakorlatias nyelve között. Noha a német műveltséghez bizonyára fénykorában sem tartozott mindig hozzá a kortárs filozófia egészének ismerete, amely az 1790 és 1830 közötti években is csak keveseknek adatott meg. Az a filozófia mégis immanens része volt a műveltségnek. Nemcsak azért, mert olyan nagy alakokat készített oktatásügyi elgondolásaik kidolgozására, mint Humboldt vagy Schleiermacher. Hanem azért is, mert a spekulatív idealizmus magva – a pusztán pszichológiai személyen túlnyúló, objektív szellem jellegéről szóló tan – egyben a műveltség elve is volt, olyan szellemi elvként, amely nem állítható közvetlenül más elv szolgálatába, amely nem mérhető közvetlenül saját céljával sem. A szellem metafizikája visszavonhatatlanul összeomlott, s maga alá temette a műveltséget. Ez nemcsak elszigetelt szellemtörténeti tényállás, hanem társadalmi tényállás. A szellemet nem hagyja érintetlenül, ha rá és műveltségként való tárgyasulására egyáltalán nincs szükség ahhoz, hogy valaki társadalmilag igazolja magát. Az az általános népszerűségnek örvendő kíváncsi, hogy a műveltség vizsgálható szavatolható, netalán tesztelhető is legyen, már csak árnyéka a korábbi igénynek. Az önmaga normájává, képesítőssé vált és ellenőrizhető műveltség már éppoly kevésbé műveltség, mint az eladói fecsegéssé fajult általános műveltség. Az ellenőrizhetőség éles fényében kipusztul az önkéntelenségnek Bergson teóriáiban és Proust regényművészetében még dicsőített mozzanata, amely a műveltséget megkülönböztetheti a természet felett gyakorolt társadalmi uralom mechanizmusaitól. A műveltség, a *Faust*-ból vett szállóigével ellentétben, egyáltalán nem megszerezhető: itt a szerzés és a hitvány birtok egy tőről fakadna. Ám az, hogy nem akarható, a kiváltság bűnös összefüggésének részévé teszi: csak annak nem kell műveltségre szert tennie és műveltséggel rendelkeznie, aki már amúgy is művelt. Így tehát a műveltség is beletartozik szabadság és szolgaság dialektikájába. A régi szolgaság örökségeként oda kellett hagyja trónját, viszont mindaddig ellehetetlenül a pusztán szubjektív szabadság állapotában, amíg objektíve továbbra is fennállnak a szolgaság feltételei.

Amerikában, a polgári viszonyok tekintetében legfejlettebb, az összes többi megelőző országban szembeszökő igazán a létezés ama képnélkülisége, ami az egyetemes félműveltség társadalmi előfeltétele. Megfakult az a vallásos képvilág, ami korábban a nem pusztán csak létező színeivel gazdagította a létezőt, a feudalizmusnak a vallási képekkel

összenőtt irracionális szimbólumai pedig teljességgel ismeretlenek. Ami archaikus – s nem már eleve szintetikus – folkloriként még él, az mindezzel szemben tehetetlen. A felszabadított létezés viszont nem hordozott értelmet; a varázslattól megfosztott létezésnek a tagadása is prózai maradt; a legapróbb részleteiben is az egyenértékűség elve szerint kialakított élet kimerül önmaga újratermelésében, az ismétlődő működtetésben, ami oly kemény és erőszakos követelményeket támaszt az egyénnel szemben, hogy sem az életet a maga kezébe vevőként nem léphet fel ellene, sem nem tekintheti e követelményeket emberi rendeltetésével megegyezőnek. Ezért szorul rá a vigasztalan létezés, az életben istenadta jogát nélkülöző lélek a félműveltség kínálta képek pótlékára. E képvilág elemeinek kaotikussá fokozódó különeműsége, még az egyes *membra disiecta*ból is hiányzó teljes racionalitás a szűkölködő tudatot mágikus szemléletre ösztönzi.⁴ A vadnyugatból a tömegmédia mitológiapótlékot kotyvasztott, amelyet senki sem szembesít a nem is oly távoli múlt tényeivel. A filmsztárok, a slágerek, a slágerszövegek és a slágercímek is kiszámított csillogást kínálnak. Már az ugyancsak mitikussá lett *man on the street* sem gondol semmire bizonyos szókapcsolatok hallatán, amelyeket épp ez tesz népszerűvé; amikor az egyik kedvelt sláger azt mondja a lányról: *You are a rhapsody*, senkiben sem merül fel, mily kevésbé hízelgő a rapszódiahoz – e potpourri módjára megformálatlan kompozíciós eljáráshoz – hasonlítani valakit. Néha még az ápolat, megdöbbenően szép női megjelenés is csak a félműveltség hieroglifája: az arc Montespané vagy Lady Hamiltoné, de – mint Evelyn Waughtól is tudjuk – már egyetlen önálló mondatot sem tud kinyögni, hanem csak reflexszerűen mondja-mondja, amit a helyzet elvár, hogy a lehető legkedvezőbb színben tűnjék fel. A félműveltség már rég nem korlátozódik a szellemre, az érzéki életet is eltorzítja. Így ad választ arra a pszichodinamikai kérdésre, hogyan viselheti el a szubjektum az életet egy végül is irracionális racionalitás közepette.

Miközben érvényüket veszítik a műveltséget alkotó s eredetileg társadalmi differenciálódást előidéző mozzanatok – a műveltség és a differenciáltság voltaképpen ugyanaz –, helyükbe is pótlékok kerültek. A státuszok örökké élő társadalma felszippantja és a státusz emblémáivá alakítja át a műveltség maradványait. Ez sohasem volt idegen a polgári műveltségtől. Mindig is odáig alacsonyodott, hogy elválassa a néptől a polgári műveltség úgynevezett hordozóit – mint egykor a latinul tudókat –, ahogyan ezt Schopenhauer még teljes naivitással ki is fejtette. Csakhogy a műveltség kiváltságának falai mögött mozgásba jöhettek azok a humánus erők is, amelyek – a gyakorlathoz visszafordulva – kiváltságokat nem ismerő állapotot ígértek. A műveltség ezen dialektikáját azonban megakasztja a műveltség társadalmi integrációja, vagyis közvetlenül igazgató irányítása. A félműveltség az áru fétisjellegétől áthatott szellem. Mint ahogy a kereskedelmi alkalmazott, a régi vágású kereskedősegéd társadalmi karaktere ma már alkalmazotti kultúraként burjánzik el (már Karl Kraus is, aki ennek a folyamatnak még csak a kezdeteit láthatta, a kereskedősegéd esztétikai diktatúrájáról beszélt), úgy a művelődés tiszteletre méltó profitmotívumai is penészgombaként lepték be a kultúra egészét. Ez a kultúra alig enged be azt, ami tőle eltér – ez a totalitárius vonás az új állapot újdonsága. Az előrehaladó integráció során a félműveltség ugyanúgy levetkőzte együgyűségét, mint ahogy az alkalmazotti kultúra is felszámolta a kereskedősegédet. Magához szorítja és a maga szükségleteihez szabja azt, ami egykor a szellem volt. Ezzel nemcsak élösködik a szellem – eleinte csorbítatlan –

⁴ Lásd Ernst Lichtenstein írását: *Handbuch für Sozialkunde*. Berlin–München, 1995, 1. skk. o.

presztízsén, hanem megfosztja a szellemet a távolságtartás és a kritika lehetőségétől, végül persze a presztízsétől is. A mintapélda az úgynevezett klasszikusok sorsa. Németországban a 19. század során végig legalább összegyűjtötték a műveikből azt, ami – jóllehet már akkoriban is a kiadók érdekeihez és kétes értékű társadalmi szelekciós mechanizmusokhoz igazítva – a műveltségi kánont alkotta, s ami persze ezáltal nyomban raktárkészletté vált: Schiller volt a szentenciákba szedett műveltség foglalatja. Ma már e vékonyka tekintélyük sincs meg; a fiatal nemzedék feltehetőleg még a nevét sem ismeri sok aranykötéses klasszikusnak, akiket egykor elhamarkodottan halhatatlannak hittek. Elillant az erő azokból az eszmékből, amelyekre a műveltség kiterjedt, s amelyek életet leheltek belé. Sem mint ismeretek nem vonzzák már az embereket – e téren a tudománytól elmaradtnak tűnnek –, sem mint normák nem parancsolnak nekik. A szabadság és az emberség például elveszítette kisugárzó erejét a kényszerítő rendszerre összezárult egészben, ahol már nem lehet a jegyükben élni; esztétikailag kötelező érvényük is oda – olyan szellemi képződményekben testesülnek meg, amelyek többnyire felismerhetően átlátszó hazugságok, közhelyesek és ideologikusak. A műveltségi javak nemcsak azok számára hullottak darabjaikra, akik már nem műveltek, hanem igazságtartalmukat tekintve is. Az ugyanis nem időtlen – mint az idealizmus hitte –, hanem, mint az emberek is, benne él a történelmi-társadalmi mozgásban, és mulandó lehet.

Még a nyilvánvaló haladás, az anyagi termelőerők kibontakozásával járó általános életszínvonal-emelkedés sem áldásos a szellemi haladásra nézve. Olyannyira felerősödtek azok az aránytalanságok, amelyek a felépítménynek az alpnál lassabb átalakulásából következnek, hogy már tudati visszalépésről beszélhetünk. Az élősködő félműveltség beköltözött a *cultural lag*-be. Áldemokratikus kereskedői ideológia csupán, hogy a technika és a magasabb életszínvonal már önmagában is kedvez a művelődésnek, hiszen a kultúra mindenkihez eljut („*Music goes into mass production*”) – és ezen cseppet sem változtat, ha sznobizmussal vádolnak mindenkit, aki ebben kételkedik. Állításukat az empirikus társadalomkutatás is megcáfolja. Amerikában Edward Suchmann kiváló kutatása két, úgynevezett komoly zenét hallgató csoportot vetett össze: az egyik csoportba tartozók hangversenyeken hallgatták, a másik csoportba tartozók csak a rádióból ismerték ezt a zenét. Suchmann kimutatta, hogy a rádiózó csoport felszínesebben és értetlenebbül reagál a zenére. A rádiózók a komoly zenét gyakorlatilag szórakoztató zenévé teszik. Általánosan is elmondható, hogy a szellemi képződmények kulturális javakká dermednek, ha azzal a váratlansággal vetik magukat az emberekre, amelyet Kierkegaard egyenesen démoninak tartott. Befogadásuk nem immanens kritériumoknak engedelmessé válik, hanem azon múlik, mit hisz a vevő, mit nyújthatnak neki. Ugyanakkor az életszínvonallal együtt a műveltség igénye is nő, ha az embereket az a vágy vezérli, hogy ahhoz a felső réteghez számítsanak, amelytől szubjektíve amúgy is egyre kevésbé különböztetik meg magukat. Az igényre válaszolva, széles rétegeket bátorítanak arra, hogy olyan műveltséggel hivalkodjanak, amilyenrel nem rendelkeznek. Ami egykor a hivalkodó és az újjgazdag világa volt, az ma már a népszellem. Belőle él a kultúripari termelés egyik jelentős ágazata, amely egyben ébren tartja a félművelt szükségletet: regényes életrajzai úgy tudósítanak a műveltség tényeiről, hogy közben olcsó és érvénytelen azonosulásra készítetnek; kiárusít egész tudományágakat – például a régészetet vagy a bakteriológiát –, amikor nyers izgatószerrekké alakítja őket, és még azt is bebeszéli az olvasónak, hogy naprakésznek (*au courant*) tarthatja magát. A kulturális piac újra is termeli és fel is erősíti azt a butaságot, amelyre számít. A ma uralkodó viszonyok között a műveltség frissen-gyorsan megoldott terjesztése közvetlenül egybeesik a műveltség megsemmisítésével.

Könnyen reakciónak bélyegezhetik azt, aki a jelenlegi körülmények között kétségbe vonja a műveltség népszerűsítésének feltétlen felvilágosító értékét. Nem ellenezheti, mondjuk, a múlt jelentős filozófiai szövegeinek zsebkönyvkiadását arra hivatkozva, hogy ez a forma és ez a funkció árt a filozófia ügyének: nevetséges ünnepi szónokként védelmeznék egy történelmileg halálraítélt műveltség-ismétlést, amely már csak néhány dinoszaurusz nagyságának és nagyszerűségének az igazolását szolgálja. S valóban értelmetlen követelés, hogy ezek a szövegek kis példányszámú és költséges, tudományos igényű kiadásokban rejtőzködjenek, ha már a tömegtermelésben egymásra talált a technikai fejlettség és a gazdasági érdek. De e tény ereje és az elkerülhetlentől való félelmünk nem feledtetheti, hogy ez mivel jár, s főként azt nem, miért mond ellent magának a műveltség demokratiszálására irányuló immanens igénynek. Amit terjesztenek, az ugyanis épp elterjedtségénél fogva sokszor épp azt az értelmet változtatja meg, amelynek az elterjesztésével büszkélkednek. Csak az egyenes vonalú és töretlen szellemi haladásban hívők siklanak el zavartalanul a félműveltséggel társadalmassá vált műveltség minőség-tartalma fölött. A dialektikus felfogás előtt azonban nem marad rejtve, hogy a represszív totalitásban a haladás kétértelmű. Az antagonizmusok fokozódása annyit jelent, hogy a szabadságtudat minden partikuláris előrelépése egyben a szolgaság fenntartásában is közrejátszik. Az egész kérdéskört megvilágítja az a régi szociáldemokrata képzeletvilágból származó, meghatóan illuzórikus mondat, melyet Benjamin egyik történelemfilozófiai tézise mottóként idéz: „Ügyünk napról napra világosabb lesz, s a nép napról napra okosabb.”⁵ A művészetben sincsenek közelítő értékek; egy zenemű félig jó előadása sem félig jeleníti meg annak tartalmát – amiért is másnak, mint a teljességgel adekvát előadásmódnak nincs értelme –, s ez minden szellemi tapasztalatról elmondható. A félig megértett és a félig megtapasztalt nem előfoka, hanem halálos ellensége a művelődésnek: ha a műveltségi elemek anélkül kerülnek be a tudatba, hogy béleolvadnának annak folytonosságába, akkor gonosz mérgekké, előbb-utóbb babonákká alakulnak át, még akkor is, ha önmagukban a babonákat bírálják – mint az egyszeri pincemester esetében, aki valami magasabb rendűre vágyva *A tiszta ész kritikájába* vágott bele, de az asztrológiánál kötött ki: nyilván csak így tudta összekapcsolni a bennünk élő erkölcsi törvényt a csillagos mennybolttal. A műveltség nem beépülő elemei a tudat eldologiasodását erősítik, holott a műveltségnek épp ettől kellene megóvnia. Aki fölkészületlenül veszi kézbe Spinoza *Etikáját*, az nem látja sem a szubsztancia karteziánus tanával való összefüggését, sem a *res cogitans* és a *res extensa* közötti közvetítés nehézségeit, s ezért aztán dogmatikusnak és áttekinthetetlennek, érthetetlenül önkényes jellegűnek érzi a mű bevezető definícióit. Ez a jelleg csak akkor oszlik el, ha az olvasó megérti a racionalizmus felfogását, dinamikáját és azt, mi a definíciók szerepe a racionalizmusban. Az elfogulatlan olvasó sem azt nem tudja, mire valók e definíciók, sem azt, mi a jogalapjuk. Vagy elveti őket mint értelmetlen fecsegést, s ekkor már csak egy lépés választja el attól, hogy alázatoskodó göggel elzárkózzék mindenféle filozófiától; vagy pedig valamelyik híres név tekintélyére hagyatkozva egy s mást befogad, hogy azután tekintélyként forgathassa, valahogy úgy, ahogy az úgynevezett nagy gondolkodóktól vett idézetek bukkannak fel visszajáró kísértetek módjára a dilettánsok világnézeti igényű kézírataiban e nem éppen mérvadó vélemények támogatóinak szerepében.

⁵ Benjamin Josef Dietzgent idézi, lásd: Benjamin, W., *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 1980, 969. o. (Bence György fordítása)

A történeti bevezetők és magyarázatok, amelyek a dolgot eleve a messzeségbe helyezik, önmagukban aligha szavatolják, hogy e definíciók az őket megillető helyre kerülnek annak a tudatában, aki anélkül vág bele az *Etikába*, hogy otthonos volna abban a sajátos problematikában, amelyre Spinoza válaszol. Az eredmény zavarodottság és ködösítés, s főképp a szellemet megbénító vakság a tulajdonképpen fel nem fogott kulturális termékekre, amelyek, ha elevenek, épp a szellem kifejeződését segítenék. Mindez viszont szembeszökő ellentmondásban áll egy olyan filozófia szándékával, amely – mindegy, hogy jogosan vagy sem – csak azt ismerte el a megismerés végső forrásaként, ami közvetlenül belátható. Ezzel analóg, ami ebben az összefüggésben minden filozófus kapcsán, de a művészet egészéről is elmondható. A lángész kultuszára támaszkodó esztétika selejti az az elképzelés, hogy a zsenialitás és a nagyság közvetlenül, önmagából kiindulva hat és érthető meg; elhallgatja azt, hogy előfeltételek nélkül semmi sem ragadható meg abból, ami méltán műveltségnek nevezhető.

Ez jól megvilágítható egy szélsőséges példán: van Amerikában egy rendkívül népszerű könyv, a *Nagy szimfóniák* Sigmund Spaeth tollából.⁶ Gátlástalanul hozzáidomul a félművelt szükséglethez, amely azzal igyekszik műveltnek mutatkozni, hogy nyomban felismeri a szimfonikus zeneirodalomnak a zenei üzemben amúgy is örökkön-örökké játszott alapműveit. A módszer egyszerű: a szimfóniák főtémáira, olykor csak egy-egy kiemelt motívumára énekelhető szöveget ír, hogy az adott zenei frázisok slágerek módjára az emlékezetbe véshetők legyenek. Beethoven V. szimfóniájának főtémáját így éneklí: *I am your Fate, come, let me in!* (Sorsod vagyok, engedj be már!); a IX. szimfónia főtémáját kettévágja, mivel az elejé nem igazán jól énekelhető, s csak a zárómotívumhoz ír szöveget: *Stand! The mighty ninth is now at hand!* (Fel! A nagy kilences itt van már!). Csajkovszkij Patetikus szimfóniájának egykor oly gyakran és szabadon parodizált melléktemájához pedig a következő sorokat kínálja Spaeth:

*This music has a less pathetic strain,
It sounds more sane and not so full of pain.
Sorrow is ended, grief may be mended,
It seems Tschaiakowsky will be calm again!*

(Kevésbé patetikus e zene,/ Józanabb, s már fájdalom sincs benne,/ Vége bánatnak, gyászra van vigasz,/ Csajkovszkij tán lecsillapszik ebbe!)

Ez a kirobbanó barbárság – amely bizonyosan emberek millióinak zenei tudatát károsította – sokat elárul a diszkrétebb, közepes félműveltségről is. Az eldalolt idióta mondatoknak semmi köze a művek tartalmához, hanem csak piócaként teleszívják magukat azok sikerével, hozzájuk tapadnak, ékes bizonyítékát adva annak a fetisizmusnak, amellyel a félműveltség a maga tárgyai iránt viseltetik. A megszemélyesítés a műalkotás objektivitását hamisítja meg: egy viharos tétel, amely lírai epizóddá csitul – ez volna tehát Csajkovszkij portréja. Noha valójában már Csajkovszkij is kulturális ipart űzött, még az ő zenéjét is – a lobogó sörényű szlávok kliséjéhez híven – a tomboló félbolond képére formálják, akinek voltak azért nyugodt időszakai is. Ráadásul a szimfonikus zenében nem a téma a fő, hiszen jórészt csak az anyagot jelenti; azzal, hogy a témákra összpontosít, a népszerűsítés eltereli a figyelmet a lényegről – a zene egészének strukturális menetéről –, s az atomokra, a dallamdarabokra irányítja. Így szabotálja a terjesztés segédeszköze azt,

⁶ Spaeth, *Great Symphonies. How to Recognize and Remember Them*. New York, 1936.

amit terjeszt. Míg végül – s e vonatkozásra már nincs enyhébb szó, mint hogy „sátáni” – azok, akik e témákat a rémes kísérőszöveggel együtt kívülről megtanulták, nehezen szabadulhatnak meg valaha is e szövegektől, soha többé nem hallhatják a zenét olyannak, amilyen. A művészszeretnek álcázott kulturális tájékoztatás rombolónak bizonyul. De potenciálisan még a legártatlanabb zsebkönyvkiadásban is van valami Spaethből. Semmilyen felvilágosodás nem méltó e névre, ha túlságosan meg van félemlítve ahhoz, hogy magába emelje az ilyen típusú reflexiókat.

A szubjektivitást tekintve a már nem megtapasztalt és már alig-alig létező műveltség presztízsét, illetve a vele való kudarcos azonosulást a kollektív narcizmus⁷ mechanizmusa támogatja. A félműveltség közkinccsége a titkok birodalmát. A kollektív narcizmus végső soron nem más, mint hogy az emberek társadalmi tehetetlenségüknek az egyedi ösztönkonstellációkba is behatoló tudatát s egyben büntudatukat amiatt, hogy nem azok és nem úgy cselekszenek, ahogyan saját fogalmaiknak megfelelően, azzal kompenzálják, hogy valóságosan vagy csak képzeletben egy magasabb rendű, átfogó egész tagjaivá válnak, azt ruházzák fel mindannak attribútumaival, ami belőlük hiányzik, amely azután nekik – akik mintegy a képviselőivé lettek – némi részesevé enged e minőségekben. A műveltség eszméje eleve erre a sorsra rendeltetett, hiszen – akárcsak a faji téveszme – az egyéntől csak a minimumot követeli ahhoz, hogy nyomban részesevé váljon a kollektív narcizmus nyújtotta gratifikációban: elég, ha van felsőfokú végzettsége, alkalomadtán pedig már az is, ha jó családból származónak képzeletben magát. A félműveltség és a kollektív narcizmus a rendelkező, beleszóló, szakemberként viselkedő és beavatottságát fitogtató beállítódásban egyesül. Az igazgatott világban a nyelvnek, s kivált a „felvágás nyelvének” a fenomenológiája – mint nemrégiben Karl Korn bemutatta – a félműveltségnek szinte az ontológiája, a Korn által értelmezett nyelvi szörnyűségek pedig azok a foltok, amelyeket az objektív szellemmel való sikertelen azonosulás ejt a szellemen. Ahhoz, hogy egyáltalán megfelelhessen azoknak a követelményeknek, amelyeket a társadalom az emberekkel szemben támaszt, a műveltség a társadalmi immanencia és integráltság ismertetőjegyévé szűkül le, és leplezetlenül önmaga számára is cserélhető, értékesíthető dologgá válik. Abból a viszonylag ártatlan hazugságból – amellyel a vilmosi Poroszországban az osztályok szerinti választójogot védelmezték –, hogy tudniillik a műveltség és a vagyon összetartozik, eszeveszett igazság lett. Ám ezzel a félműveltség szelleme felesküdt a konformizmusra. Nemcsak a kritikának és az ellenállásnak azok a csirái pusztulnak ki belőle, amelyeket a megszilárdult hatalmakkal szembeszálló 18. századi műveltség még magában hordozott; az így is-úgy is létező igénlye és szellemi megkettőzése válik sajátos tartalmává és jogosítványává. A kritika pedig merő ravaszsággá silányult – őt aztán nem lehet átejni, az ellenfelet meg jól rászedi –, az előbbre jutás eszköze lett.

A félművelt ember önmaga fenntartásáért küzd, miközben nincs többé Én, amit fenntarthatna. Azt a tapasztalatot és fogalmiságot, amelyben mindegyik polgári elmélet a szubjektivitás beteljesülését látta, már nem engedheti meg magának, s ez szubjektíve éppúgy alássa a művelődés lehetőségét, mint ahogy objektíve is minden ellene szól. A tapasztalatot, a tudat folytonosságát – amelynél fogva megmarad, ami már nincs jelen, amely a gyakorlás és az asszociációk révén mindenkiben megteremti a hagyományt –

⁷ Lásd: Adorno, Th. W., „Aberglaube aus zweiter Hand”, in: *Gesammelte Schriften* 8. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1972, 155. skk. o.

felváltja a ponszerű, össze nem kapcsolt, kicserélhető és pillanatnyi információkra támaszkodó jólértesültség, amelyről az is leolvasható, hogy a következő pillanatban már el is söprik az újabb információk. A *temps duré*-t, az önmagában viszonylag disszonanciamentes életnek az ítéletben lecsapódó összefüggését kiszorítja az ítéletet nem ismerő „Ez van”. Valahogy úgy, mint a gyorsvonaton beszélgető utasoknál, akik minden elsuhanó helység láttán megnevezik az ottani golyóscsapágy- vagy cementgyárat, netalán az új kaszárnyát, készen arra, hogy minden következmény nélkül megválaszolják a fel sem tett kérdéseket. A félműveltség annak az időérzéknek és emlékezőtehetségnek a gyengesége,⁸ amely nélkül nem jöhet létre a tapasztalatok tudati szintézise – amit egykor műveltségnek neveztek. Nem véletlenül dicsekszik a félművelt a maga rossz emlékezőtehetségével, henceg sok elfoglaltságával és túlterheltségével. Talán csak azért a nagy felhajtás az idő körül a mai filozófiai ideológiában, mert az emberek elvesztették az időt, és most ráolvasással kell megidézni. Viszont kiegészíti egymást a sokat emlegetett konkretizmus és az az absztraktizmus, amelynek jegyében az egyedi már csak annak az általánosnak a képviselőjében fordulhat elő, amellyel megnevezik. A fogalmat felváltja a dialektikus reflexió ellenőrzése alól kivont, kész klisékbe való megfélebbeszhetetlen besorolás. E klisék veszedelmes ereje a totalitárius rendszerekben táruul fel: az ő formájuk is az elszigetelő, kipellengérező, ellentmondást nem ismerő „Ez van”. Minthogy azonban a félműveltség mégiscsak azokba a hagyományos kategóriákba kapaszkodik, amelyeknek már nem tesz eleget, a tudat új alakja öntudatlanul is tud a maga deformáltságáról. Ezért ingerült és dühös a félműveltség; a mindenről való biztos tudás egyben a mindent jobban tudás akarata. Valaha jobb időkben is látott, félművelt jelszó a neheztelés (*ressentiment*), s a félműveltség valóban a *ressentiment* szférája: neheztel mindazokra, akikben még megőrződött az eszmélet valamilyen szikrája. Félreismerhetetlen az uralkodó konformizmus alatt megbúvó félműveltség pusztító ereje. Fetiszista módon kisajátítja és birtoktárggyá teszi a kulturális javakat, miközben csak a pillanatra vár, hogy szétzúzza őket.

A félműveltséghez paranoia, üldözési téveszme társul. Rejtélyes, eleve elrendelt harmóniának tűnhetne a félművelt tudatállapot feltűnő affinitása a tudattalan, pszichotikus folyamatokkal, ha a téveszmék rendszereinek nem volna az egyén lelki ökonómiájában játszott szerepükön túl objektív, társadalmi funkciójuk is: pótolniok kell azokat a lényeges felismeréseket, amelyeknek a félműveltség útját állja. Akiben nincs meg ítélet és tapasztalat folytonossága, azt ezek a rendszerek látják el a valósággal való megbirkózás sémáival, amelyek – ha nem érnek is fel a valósághoz – kompenzálják a fel nem fogottól való félelmet. A pszichotikus késztermékek fogyasztói eközben úgy érzik, fedezéket nyújt nekik a többi, nem kevésbé elszigetelt fogyasztó, akiket a radikális társadalmi elidegenedés közepette elszigeteltségükben is összeköt a közös téveszme. A titok birtoklásában osztozás a többi kiválasztottal olyan narcisztikus kielégülést kínál, amely – ha túlnyúlik a közvetlen érdekeken – mentesít a valóságpróba alól, ami pedig Freud szerint a régi vágású Én legfontosabb feladata volt. A félműveltség téveszmerendszerei állandósítják a rövidzárlatot. Egyesek a Sorel és Rosenberg által egyképp mitikusnak keresztelt tudatformákra való kollektív hajlamot szívesen magyarázzák azzal, hogy maga a jelenkori – nehéz, bonyolult és érthetetlen – társadalmi valóság követeli ki az efféle rövidzárlatokat. De e látszólag objektív levezetés igencsak rövidlátó. A társadalom ma – amikor számtalan, a piacra visszautaló

⁸ Lásd: Adorno, Th. W., „Über Statik und Dynamik als soziologische Kategorien”, *i. m.*, 230. o.

mechanizmus már kiiktatózott, s beszűkült a vak erők játéktere – sok tekintetben átláthatóbb, mint valaha. Ha a megismerés csak a társadalom funkcionális jellegén múlna, akkor ama nevezetes takarítónő ma valószínűleg nagyon is jól értené működését. Csakhogy az objektív viszonyok olyan szubjektivitást termelnek ki, amely meghiúsítja az objektíve lehetséges felismeréseket. Az az érzés, hogy a fennálló hatalmához nem lehet felérni, hogy be kell hódolnunk neki, a megismerés ösztönimpulzusait is megbénítja. Ami a szubjektum számára megmászhatatlannak mutatkozik, az fetisizálódik, átláthatatlanná és felfoghatatlanná válik. A kétértékű gondolkodás eleve megváltottak és eleve elkárhozottak sémájában mozog. A félművelt mindenképp az üdvözültekhöz sorolja magát, s elátkozott minden, ami az ő birodalmát – s vele a mindenkor fennállót, amelyhez kötődik – kérdésessé tehetné. Amikor sok esetben maga választotta, vagy éppenséggel e célból konstruált ellenfele fölött ítélkezik, kiütözik a nyerseségnek az a mozzanata, amely a kultúra kudarca folytán objektíve hozzátapad ahhoz, aki a kultúrával hivatkozik. A félműveltség defenzív; kerüli az érintkezést mindazzal, ami fényt vethetne kétséges mivoltára. Nem a bonyolultság, hanem az elidegenedés hívja elő a társadalomra adott pszichotikus reakciókat: a pszichózis nem más, mint a szubjektum által mélyen bensővé tett objektív elidegenedés. A félműveltség kollektív téveszmerendszerei egyesítik az egyesíthetlent: kimondják, de ugyanakkor – mint ki tudja, miféle sötét titkot – szankcionálják is az elidegenedést; megtévesztő közelségbe hozzák mint a szétesett tapasztalat csalóka pótszerét. A félművelt szemében minden közvetett, még a leküzdhetetlen messzeség is közvetlenséggé varázsolódik. Innen ered hajlama a megszemélyesítésre: az objektív viszonyokat egyes személyeknek rója föl, s egyes személyektől várja az üdvösséget is. A személyek téveszmés kultusza együtt nő a világ elszemélytelenedésével. Másrészt a félműveltség mint elidegenedett tudat mégsem ismer közvetlen viszonyokat, hiszen mindig a dolgokra kivetített képzetibe kapaszkodik. Beállítódása: *taking something for granted*; hanghordozásával szakadatlanul azt érzékelteti, kivált a legvadabb feltevések kapcsán: „Hogyhogy maga ezt nem tudja?” A kritikai tudat a kulisszák mögé pillantás siralmas szándékává satnyult – Riesmannnál ezt testesíti meg az *inside dopester* típusa. A félműveltség legfőbb válaszai és teorémái mégiscsak irracionálisak: ebből fakad rokonszenve az irracionális minden árnyalata, különösen elfajzott, a természetet és a lelket dicsőítő válfajai iránt. Egyszerre szellemileg nagyra törő és barbár módon antiintellektuális. A félműveltség és a kispolgárság affinitása nyilvánvaló; ám a félműveltség társadalmasodásával patetikus vonásai is mindinkább megfertőzik a társadalom egészét, ami jól illik a felpörgetett kispolgár uralkodó társadalmi karakterként való újjáéledéséhez. Téveszme és félműveltség társadalmi összefüggését a tudomány alig vette észre, nem úgy az irodalom egy bizonyos fajtája, amelynek sohasem jutott ki az elismerés: a félműveltség tökéletes fiziognómiai leírásával szolgál a mindent tönkretévő anyós alakja Bendix porlepte vígjátékában, *A rendbontóban*. A szociológia valószínűleg kifejthetné a félműveltség egész ontológiáját, a félműveltséget hordozó s egyben a társadalmi feltételekből fakadó kategóriák strukturális összefüggését. A kultúrából kizárt, de a kultúrát mégis igenlő félműveltnak megvan a maga másik, sui generis kultúrája, amely nem hivatalos ugyan, de persze időközben egymásra talált a kultúriparilag előállított kultúrával: azoknak a könyveknek a világa, amelyeket olvasnak, de nem raknak ki a könyvespolcra, amelyek ugyanannyira történelmen kívülinek és a történelmi katasztrófákra érzéketlennek tűnnek, mint a tudattalan maga. Akárcsak a tudattalan, a félműveltség is megszólíthatatlan – ezért oly nehéz a pedagógiai helyesbítő szándék dolga. Valószínűleg csak a mélypszichológia tehetne ellene azzal, ha már a fejlődés korai szakaszaiban feloldja rögzült formáit, és megerősíti a kritikus eszméletet.

Az efféle követelések azonban hamar akadályba ütköznek. A félműveltség társadalmi garázdálkodásának megismerése azt igazolja, hogy nem lehet elszigetelten megváltoztatni azt, amit a tudati szférát tehetetlenségre kárhóztató objektív adottságok hoznak létre és termelnek újra. Az ellentmondásos egészen belül a műveltségre vonatkozó kérdés is egy antinómia foglya. Életidegen és ideologikus a kultúráról folyó szakadatlan beszéd a kultúra felszámolására irányuló objektív, minden politikai rendszerhatáron átnyúló, mindenütt megnyilvánuló törekvések közepette. A kultúra már csak azért sem avatható *in abstracto* ön maga normájává vagy úgynevezett értékke, mert az ilyen hangvételű erősködés elszakítja azt a szálát, amely minden kultúrát – a maga urává lett öntudatnál fogva – az emberhez méltó élet megteremtéséhez köt; ez az igyekezet tehát a szellemnek a művelődést elpusztító semlegesítését segíti. De a társadalomelmélet és a valamiképpen hozzá igazodó praxis azt sem teheti meg, hogy a kétségbeesettek bátorságával az erősebb törekvés mellé álljon – hadd vesszen, ami már úgyis elveszett –, s a kultúra felszámolását hirdesse: ekkor közvetlenül bűnrészessé válna, ha az emberiség visszazuhan a barbárságba. Az önmagába beleőrült szellemet érő kísértések közül nem is a legártalmatlanabb az, amit a pszichológiában Anna Freud a támadóval való azonosulásnak⁹ nevezett: amikor az ember önszántából beleegez abba, amit elháríthatatlannak vél. Napjainkban kevesebb a kritikus értelmiségi, mint az olyan, aki az értelem eszközeit, illetve amit annak hisz, ködösítésre használja. Hiú képzelgés – s az ember ilyenkor mindig magára gondol –, hogy van, akit nem érint a társadalmasodott félműveltség tendenciája. Ami joggal nevezhető a tudat haladásának – annak illúzióktól mentes, kritikus felismerése, ami van –, az egyben a műveltség elvesztése: józanság és tradicionális műveltség már nem összeegyeztethető. Nem véletlen, hogy mire Marx és Engels hozzálátott a társadalom kritikai elméletének kialakításához, már eldurvult és primitivizálódott az a szféra, amelyre a művelődés fogalma elsősorban vonatkozik: a filozófia és a művészet. Az ilyen leegyszerűsítés viszont nem egyeztethető össze azzal a társadalmi szándékkal, hogy a társadalom végre-valahára maga mögött hagyja a barbárságot; Keleten pedig egyenesen a leplezetlen borzalmak segítőtje lett. Ha a tudat haladása ellenáll a felhalmozott, birtoktárgyakká torzított kultúrának, úgy nemcsak túllép a műveltségen, de el is marad mögötte. A megjelenő új minőség mindig több is, kevesebb is az elsüllyedőnél. Magába a haladásba, az új kategóriájába erjesztőként némi barbárság is vegyül: tisztára söpri a terepet. Olyan állapotot kellene elgondolni, amely sem nem esküszik a kultúrára – nem konzerválja a maradványait –, sem nem számolja fel a kultúrát, mert már túl van műveltség és műveletlenség, kultúra és természet ellentétén. Ez viszont megkívánja, hogy ne csak a kultúra abszolútizálásának vessünk véget, hanem azt a felfogást se hiposztazáljuk a dialektikától érintetlen, rögzült tétellé, amely a kultúrát önállótlannak, a gyakorlat pusztá függvényének és pusztán a gyakorlatra vonatkozó útmutatásnak tekinti. Ami egyszer létrejött, az már nem vezethető vissza eredetére, már nem simítható bele abba, amiből fakadt. Ez a felismerés a szellemre is vonatkozik, amely oly könnyen enged a kísértésnek, hogy önmagát tüntesse fel eredetként. Ahol a szellem ilyen önmagasztaló igénnyel lép fel, ott jogosan szembesítik a valóságos életviszonyoktól való függésével, rámutatva, hogy elválaszthatatlan e viszonyok alakulásától, hogy nem tudatosan alakította magát. Ám ha a minden további nélkül erre a függőségre redukált szellem magától beilleszkedik a pusztá eszköz szerepébe, akkor az

⁹ Lásd: Adorno, Th. W., „Aberglaube aus zweiter Hand”, *i. m.*, 168. o.

ellenkezőjére kell emlékeztetnünk. Ennyiben jogos a jelen történelmi pillanatban a műveltséggel való törődés. Hogy a szellem levált a valóságos életviszonyokról és önállósult velük szemben, az a szellemnek nemcsak a valótlanlansága, de az igazsága is: egyetlen érvényes ismeret vagy sikerült műalkotás sem cáfolható meg a társadalmi genezisére való hivatkozással. Noha az emberek életben maradásuk érdekében fejlesztették ki a szellemet, a szellemi képződmények, amelyek máskülönben nem léteznének, mégsem élelmiszerek. A szellem visszavonhatatlan önállósulása a társadalommal szemben, a szabadság ígérete ugyanúgy a társadalomhoz tartozik, mint kettőjük egysége. Ha egyszerűen letagadják ezt az önállósulást és elfojtják a szellemet, akkor az éppúgy ideológiát csinál abból, ami van, mint akkor, ha ideologikusan az abszolútum címét bitorolja. Minden gyalázat nélkül minden kultúrfetisizmuson túl csak az nevezhető igazán kulturálisnak, ami saját szellemi formája integritásának köszönheti megvalósulását, a társadalomra pedig csak közvetve, ezzel az integritásával – s nem a társadalom parancsaihoz közvetlenül igazodva – hat vissza. Ehhez viszont a szellem nem meríthet erőt másból, mint abból, ami egykor művelődés volt. Ha tehát a szellem csak akkor cselekszik társadalmilag helyesen, ha nem oldódik fel a társadalommal való, különbségeket nem ismerő azonosságban, úgy ez a kor anakronizmusa: akkor ragaszkodik a műveltséghez, amikor a társadalom már kihúzta a talajt a műveltség alól. A műveltség egyetlen túlélési lehetősége a kritikai önreflexió, ami – miután a műveltség szükségszerűen félműveltséggé lett – a félműveltség kritikája.